

GRAMOFON

*Klasszikus és Jazz***2014. TAVASZ**

GEJZÍRMUZSIKA

Mesés izlandi hangszerek

PROKOFJEV-ÜNNEP

A tüzes angyal Berlinben

TÁRKÁNY MŰVEK

Új világzenei nyelv felé

AMADINDA 30

XIX. ÉVFOLYAM I. SZÁM

ISSN 1416-1109

14001

ÁRA:
900 Ft

Mesés izlandi hangszerek

Izland varázslatos világ.

**A tűz és a jég, a gleccserek, a gejzírek,
a vízesések, a vulkánok, a csodás
tavak és a sarki fény hazája.**

**Az ott élők többsége hisz a természet-
felettiben, büszkén őrzi kultúráját,
műveli zenéjét és dédelgeti anyanyel-
vét. A kezdetekben „pogány”, később
katolikus, ma főként lutheránus
hitvilágú nemzet – ami mindössze
262-300, más becslések szerint
320-350 ezer lelket számlál – igen
fontosnak tartja gyökereit, nagy
tisztellel viseltetik a természet iránt,
és értőn gondozza hagyományait.
Írásunk bepillantást enged egy
különleges ország zenekultúrájába:
bemutatjuk Izland tradicionális hang-
szereit, illetve a hozzájuk kapcsolódó
legendákat, történeteket. Cikkünk
szerzője énekművész és zenepeda-
gógus, aki évekig élt Reykjavikban.**

❖ Varga Ildikó Rita Anna

Az ország nagy része – lévén gleccserek borítják – lakhatatlan, s nem ritka a szeparált, „tanyasi” életmód, amelynek művelői főként a kistermetű, eredeti viking-vérvonalú izlandi lovak és a különleges gyapjújú izlandi birkák tartásával foglalkoznak. Hagyományai megtartása mellett azonban Izland már modern világ, s mint ilyen, nemcsak az előbbieket és a halászat, hanem a légiközlekedés is komoly részét teszi ki gazdaságuk bevételeinek. És mivel az izlandi anyaföld sok geotermikus energiát termel, a háztartások fenntartása relatíve olcsónak mondható, amire szükség is van – tekintve, hogy Izlandon minden más igen drága.

Az országról már jóval a viking idők előttről vannak emlékeink. Valószínűleg a görög Pütheász (Pytheas) említette elsőként, aki i.e. 330 körül hajózott ki Massailából (Marseille), kerülte meg a brit szigeteket, és járt Norvégia nyugati partjainál. Ő írt egy Ultima Thule nevű szigetről, ami az akkori brit szigetektől kb. 6 napi hajóútra lehetett. A viking-kor körülbelüli kezdetétől, a 8. század elejétől már biztosan éltek ír szerzetesek a szigeten, mivel egy Ducuil nevű honfitársuk írt róluk *De mensura orbis terrae* (talán így fordítható: *Egy mérhetetlen bekerített föld*) című földrajzi munkájában. A szerzetesek emlékét a 9–10. század környékéről származó *Landnámabók* (A telepesek vagy A letelepedések könyve) című középkori emlék, illetve két izlandi helynév: Papafjörður (Szerzetes-öböl) és Papey is őrzi. A szerzeteseket az előbb említett *Landnámabók* szerint „Papar”-nak hívták, így a helynevek talán valóban az ő ottléti emlékéről tanúskodnak.

Izlandot először Hőföldnek (Snjórland), majd Jégföldnek (Ísland) nevezték el az arra járó hajósok, pedig 850 körül még voltak sűrű erdők a területen, amelyeket a később betelepülő norvégok, skótok és írek kiirtottak. Ingólfur Arnasson alapította a mai fővárost; Reykjavíkot (jelentése: Füstölgő völgy, nevét a gejzírekből feltörő gőz nyomán kapta), 874 körül. Izland arról is nevezetes, hogy 930-ban itt hozták létre a világ első parlamentjét, az Alþingit (Allthing) az észak-amerikai és az európai kontinensek törésvonala felett. A ma is látogatható Þingvellir (Az országgyűlés földjén) 1944. június 17-én Izlandot köztársasággá kiáltották ki, és kimondták Dániától való függetlenségét is. Tán érdemes megjegyezni, hogy mivel Izland az említett törésvonalon fekszik, alapterülete minden évben kb. 22 milliméterrel nő.

Izlandon – norvég befolyásra – 1000 körül kezdett el terjedni a kereszténység, bizonyos pogány, ősi törvények megőrzésével. Az ország az 1200-as évek végén a norvég királyság, az 1300-as évektől pedig a dánok uralma alá tartozott, akik terjesztetni kezdték a reformációt, és 1550-ben kivégezték Izland utolsó katolikus püspökét, Jón Arasont (1484–1550), két fiával együtt. Izland leghíresebb szülöttje azonban mégsem az előbb említett püspök, hanem Vörös Erik és fia, Leifur Eiríksson voltak, akiknek Grönland felfedezését tulajdonították. Mára bebizonyosodni látszik, hogy Vörös Erik előtt ketten is jártak Grönlandon, de az kétségtől igaz, hogy a hírhedt viking

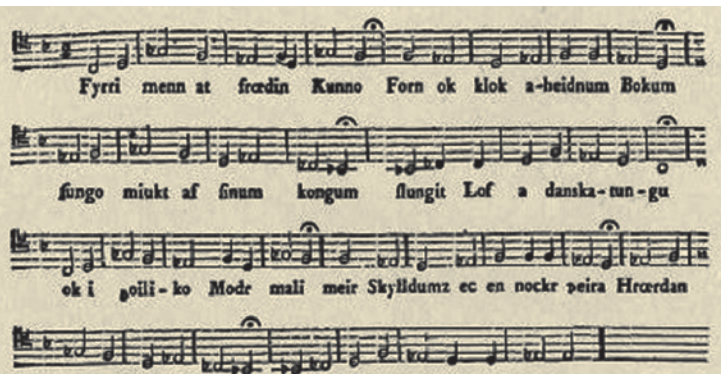
nevezte el és próbálta benépesíteni az Izland mellett elterülő szigetet.

Izland kultúrájának szerves részét képezik a sagák, azaz a történetek, elbeszélések vagy regék, amelyek közül a két *Edda-saga* (*Edda-rege*) – aminek elnevezéséről tán érdemes tudni, hogy az Edda egy Izlandon ma is használatos női név – tekinthető a legrégebbnek. A verses *Eddát* ma is az „idősebb” névvel illetik, minthogy a 9. században keletkezhetett, de Heinrich Gusztáv 1893-ban írt, *Az Edda eredete* című munkája szerint ennek a gyűjteménynek nem minden költeménye született a szigeten. Vannak közöttük grönlandi regék (pl. a grönlandi *Atli-dal*, ami nemcsak *Atli*ről, hanem *Attiláról* és a hunokról is szól), de skót és norvég eredetű versek is. Az „ifjabb”, azaz prózai *Eddát* Snorri Sturluson (1178/9–1241) jegyezhetette le 1220 és 1223 között, más vélekedések szerint az 1226/30-as évek táján. Izland legrégebbinek tartott írásos zenei emléke, a *Lilja* (*Lilíom*) – amit egy szerzetes, Eysteinn Ásgrímsson írtatott le először – az *Essai sur le musique ancienne et moderne* (*Vizsgálódás a régi és a modern zene felett*) című 1780-as, Párizsban kiadott enciklopédiában tűnhetett fel először nyomtatásban. A könyvbe valószínűleg úgy került, hogy egy Jón Ólafsson nevű izlandi muzsikusz egy dán zeneszerzőnek énekelte el valamikor a 17. században, aki a dallamot és a szöveget is hallás után jegyezte le. A *Lilja* egyébránt 100 versszakból áll.

A Lilja költemény negyedik versszaka

Fyrri menn er fraedín kummu

(Így fordítható: Az ember előtt ismert a tudás)

Izland zenei világát egészen a 19. századig főként az egyházi *modusok*, azaz a „templomi modális” hangnemek határozták meg. Az említett *modusok* vélhetően csupán a 11. századtól honosodhattak meg a szigeten – tekintve, hogy a katolikus hitre csupán 1000 körül tért át az eredetileg pogány hitvilágú nemzet. Az *Izlandi Népdalok* című kötet, amit 1906 és 1909 között adtak ki, több mint 1000 *móduoszokban* lévő dallamot tartalmaz. Jón Leifs (1899–1968), Izland egyik legjelentősebbnek tartott zeneszerzője is sokat tett a sziget népdalkincsének összegyűjtéséért. 1925-ben, 1926-ban, 1928-ban és 1934-ben is népdalgyűjtő körútra indult, amelyben segítői Erich Moritz von Hornbostel és a Berliini Fonográf Archívum munkatársai

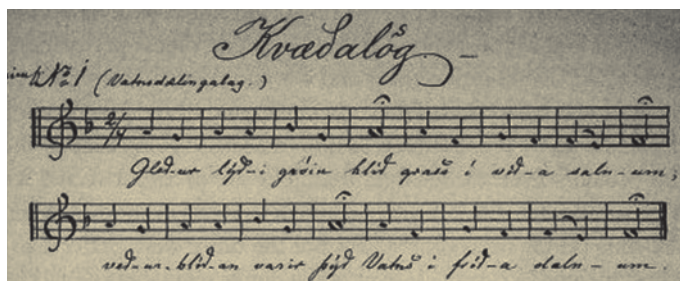
voltak. Sok művében használta hazája népdalkincsét: olyanokban, mint pl. az *Íslensk rímnadanslög* (*Izlandi rímtánc-dal*, op. 11.).

Az izlandi népdalok két jellemző formában jelentek meg a 11. század környékén. Az egyik „megtestesülésük” a *kveða*, a másik a *syngja* (ének) volt. A *kvæðaskapur* vagy *kvæðaskapur* egy előadási gyakorlatot jelölt, de így nevezték az óizlandiban a költészetet és a költeményeket is. A *kvæðaskapur* (ejtsd: kvájdáskápur) énekverseléshez vagy elbeszélő énekléshez gyakorta társult a *sagnadansar*, azaz valamiféle táncolás is. A *kvæðaskapur* legrégebbi előadási formái közül a legismertebbnek tán a *Vikivaki* nevezhető. A *syngja*, a *kvæðaskapur*, a *modusok*, a *modális* és *diatonikus hangsorok* mellett az izlandi népzene másik két fontos alkotóelemének nevezhető a *rímur* és a *tvísöngur*. A *rímur* jelentése rím (ríma=rímel), a *tvísöngur* pedig iker-énekként vagy iker-dallamként (tvíburi=iker, söngur=ének vagy dal), esetleg kettős-énekként fordítható. A *rímur*rel ellentétben a *tvísöngur* jelenléte a sziget folk-kultúrájában elvihatathatatlan, ám korántsem uralkodó.

A *rímur* vagy *ríma* egyfajta rímekbe szedett vers, ami általában 2-4 soros volt, gyakran *rímnahættir*ben, azaz „rím-mértékben” íródott; szerepeltek benne trocheusok, sok esetben volt benne alliteráció, váltakozó metrum is, és általában diatonikus hangsorok felhasználásával adták elő. A *rímur* zenetörténetileg a *skaldic poetry*, azaz a *skáld* terminus technicushoz kapcsolható, ami költőt vagy „költői költészetet”, azaz valamiféle „bárd-kultúrát” jelölhetett. Másik „elágazása” pedig az *eddaí-költészet* lehetett. Valószínűnek tűnik, hogy mind a 9. századi verses *Edda*, mind a skáld költemények *rímur*-ökben íródhattak. A *skáld-költészet* a skandináv államokban, illetve Izlandon volt elterjedt a viking-korban és a középkor tájékán. Az egyik leghíresebb izlandi skáld (bárd) Snorri Sturluson volt, akit többször is törvénytörvénymondónak (az akkori Izland egyetlen közjogi méltósága) választottak a már korábbiakban említett parlamenten, az *Alþingin*, és ő volt a prózai *Edda* lejegyzője is. A skáldok *rímur*-be (ejtsd: rímurbe) szedett versei – amelyeket általában lírával (Izlandon talán gígával) és hárfával (Izlandon harpa) kísérték – később mind a templomi, mind a klasszikus zene területén gyökeret vertek. Főtitiszletű Bjarni Þorsteinsson (1861–1938) végezte tán a legjelentősebb munkát a *rímur*-ök összegyűjtése terén, és ő volt a korábbiakban már említett, 1906-09-ben kiadásra került *Íslensk þjóðlög*, azaz *Izlandi Népdalok* kötetben szereplő dalok lejegyzője is. Bjarni Þorsteinsson nem csupán gyűjtő, hanem zeneszerző is volt, aki magyarázó jegyzeteket közölt a *tvísöngur*-ról is, sőt negyvenkettőt ki is nyomtatott, s ezek a leggyakrabban énekelt dalok lettek a 19. században Izland-szerte. A következő zenei részlet a *rímur*, a *kvæðaskapur* és a *modális hangsor* népzenei megjelenésére lehet példa. A részlet hiányos lokriszi hangsorú, de diatonikusan dó-ra végződik. Az első részlet Þorsteinsson saját kézírása, a második pedig ugyanazon dal nyomtatott verziója.

Bjarni Þorsteinsson gyűjtése és kézírása.

Rímur, kvæðaskapur, s tán modális hangsor (?) a népzeneben
Kvæðalög (Versdalok)

Nem kizárt, hogy Izland legkorábban lejegyzett rímur-je mégsem az előbbieken bemutatott zenei részlet lehet, hisz vélhetően Árni Beinteinn Gíslason (1869–1897) volt az, aki az első ilyen típusú dallamot leírta, s lejegyzése Ólafur Davíðsson (1862–1903) szórakoztató népzenei gyűjteményében jelenhetett meg, 1890 táján.

A *tvísöngur*, azaz az iker-dallam, a párhuzamos kvintekből felépülő kétszólamú zenei elem a középkori egyházi hagyományokból a népdalkultúra felé, onnan vissza a szakrális, a világi, s később a klasszikus zene területeire vándorolt át. A *tvísöngur* klasszikus zenei megjelenésére példa lehet Jón Leifs *Kirkjulóð* (Templomi dal – Három Himnusz, op. 12a) című ciklusának második dala is. A *tvísöngur* ezúttal a kíséretben található, de érdemes megfigyelni az énekszólamban a rímur váltakozó metrumát is. A feldolgozás alapja egy izlandi népdal lehetett, ami német fordításban az *Isländische Volkslieder* (Izlandi Népdalok) című, Georg Kallmeyer által kiadott füzetben is megjelent. Részlet a dalból:

Molto adagio, funebre, ma tranquillo *) Jón Leifs, Op 12a N° 2

Nem csupán a fenti dallam, hanem Jón Leifs egyéb, nagyobb lélegzetű kompozíciói is csodás emléket állítottak Izlandnak és kultúrájának. Az *Edda-oratóriumok* – *Edda I*, *A föld teremtése*, op. 20, 1935–40; *Edda II*, *Az Istenek élete*, op. 42, 1966 – és az eredetileg háromrészessnek szánt füzér harmadik darabja, a befejezetlenül maradt *Az istenek alkonya* (op. 65, 1964–68), a *Saga-szimfónia* (op. 26, 1941) vagy a *Hekla* (op. 52, 1961) megírásakor Leifs arra törekedett saját bevallása szerint, hogy „visszaragadjon az északi kultúra örökségét Wagner karmaiból”. Leifs *Edda-oratóriumának* harmadik darabja nem véletlenül viseli *Az istenek alkonya* címet: nem véletlen a *Ring tetralógia* utolsó darabja, a *Götterdämmerung* címével való egyezés. Richard Wagner ugyanis minden valószínűség szerint az *Edda*, a *Völsunga-saga* és a *Thidriks-saga* elemeit és szereplőit „építette bele” A *Nibelung gyűrűje* című zenedráma-ciklusába. Mindez Jón Leifst vélhetően azért nem tette boldoggá, mert Wagner meglehetősen szabadon használta, megváltoztatta és kiragadta természetes környezetéből a Leifs által oly nagyra becsült izlandi „történelmet”. Nemcsak Jón Leifs, hanem mások is úgy vélték, hogy az izlandi zene, az izlandi szív és lélek elveszíti lényegét, ha kiragadják természetes, illetve természeti környezetéből. Így írt erről Hilmar Oddsson izlandi filmrendező és tanár: „Az izlandi szív nem érthető meg és nem fejezhető ki, ha kiragadjuk a természet erőivel, a földdel és az éggel és a kegyetlen, ám bőkezű tengerek hullámaival való kapcsolatából, melyek fáradhatatlanul ostromolják a partokat.”

Az izlandi lelkét, azaz a természet erőinek párharcát tükrözi az izlandi népzene, aminek története – főként a középkor elejétől – összeforrott az izlandi hangszerekével. Közülük is a *Langspilt*, azaz „hosszú játékot” más néven „hajló citerát” tartják ma is az ország nemzeti hangszerének. A *langspilt*, ami kicsit a mi citeránkra emlékeztető hangszer volt, apró vonóval szólaltatták meg. Mivel igen kevés adat áll rendelkezésünkre az említett hangszerről és történetéről, nem állítható teljes bizonyossággal, hogy *langspil-féle* hangszer kizárólag Izlandon létezett. Két olyan instrumentum is található ugyanis a nemzetközi zenetörténetben ami hasonlít rá: az egyik a német *Scheitholt*, a másik pedig a norvég, nyolchúros *langeleik*. Az első kép, amin minden valószínűség szerint az előbb említett hangszer látható, 1836-ból származik.

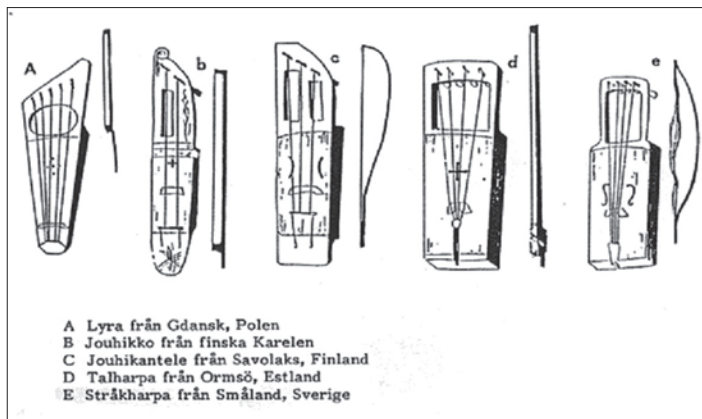

A másik, az izlandiak által abszolúte izlandinak tartott hangszer a *fidlan*. A két húros – a húrok általában lószőrből készültek –, kis vonóval megszólaltatható hangszert főként dalok kíséretéhez használták, szólóhangszerként való használata nem ismeretes. A 19. századra tűnt el Izlandról, ám mostanában ismét reneszánszát éli. A *fidlan* külalak tekintetében hasonlatos a koreai *ajaeng*-hez (bár annak legrégebbi verziója héthúros), a skandináv *talharpa* háromhúros változatához, illetve egy Lengyelországban talált *lyrá*hoz, a finn *jouhikk*ohoz és *jouhikantel*-hez, valamint a svéd *strákharpa*-hoz.

Fidlan

A fidlan európai rokonai

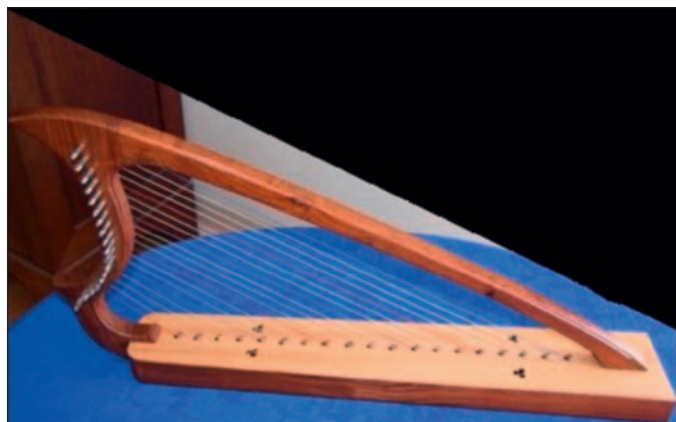
A *symfón* vagy *symphonie* sem tekinthető előzmények, illetve „rokonok” nélkülinek a világ zenetörténetében, hisz az vélhetően a *hurdy-gurdy* (nyenyere vagy tekerő) közeli felmenője vagy leszármazottja. A *symfón*ról valószínűleg a 13. században írtak először Izlandon, de az is bizonyosnak tűnik, hogy a skáholt-i Þórður Þorláksson bíborosnak volt egy a birtokában a 17. században. A hangszer, amit gyakran emlegettek izlandi versekben és himnuszokban, a magyar *tekerő*vel, a svéd *hjulharpá*val és *nyckelharpá*val (nyekelharpa, vagy *billentyűsfidula*), esetlegesen a dán *drejelir*ével és a skandináv *hiwll harpá*val is rokonságban állhatott, amelyek közül a magyar *nyenyerér*ről már Szent István korából vannak emlékeink. Akkoriban a *nyenyerét* szintén *szimfóniának* hívták Magyarországon. Két fajtája volt: az egyik az *organistrum*, ami igen nagy testű hangszer volt, s csak ketten, esetleg még többen tudták kezelni; a másik pedig a *tiponie*.

Symfón

A *harpa* (hárfa) neve először vélhetően a kora középkorban, a *Völuspá*, azaz a *Jósnő prófécia*ja című Edda-részletben tűnt fel, később Hólar püspökével, a szentté avatott Jón Ögmundssonnal kapcsolatosan említették, akinek szintén volt egy *harpá*ja. A *gígja* is igen népszerű volt Izlandon, s *rebec* néven a középkorban, illetve később is szerte Nyugat-Európában. A nyugat-európai *rebec* őse valószínűleg a 8. század környékén már létező, háromhúros, arab *rebab* volt. A két, most bemutatott hangszer; a *harpa* és a *gígja* egészen biztosan fontos része lehetett a sziget kultúrájának, mivel elnevezésük női nevek formájában a mindennapokba is bevonult (Harpa és Gígja).

Harpa

Gígja

Mind a *gígja*, mind a *harpa* meghihlette Izland zeneszerzőit. Jón Þórarinnson (1917–2012), az ismert izlandi komponista több, Izlandon igen népszerűvé vált dalt is írt; köztük egyet

Íslenskt vögguljóð a Hörpu (Izlandi bölcsődal hárfára) címmel, Halldór Laxness (1902–1998) versére. A szerzemény azért is érdekes lehet, mert zongoraszólomának elején *tvísöngur-szerű* kíséret található, hangneme pedig dallamos a-moll. Sigfús Einarsson (1877–1939) Gígjan című dala pedig – ami szintén ismert alkotásnak számít a szigeten – Gesz-dúrban íródott, már az Izlandot a 19. században elért nyugat-európai „modern” zene hagyományai szerint. Ahogyan az előbbiekből kitűnt, nem csupán Izland, hanem annak kultúrája is igen különleges – azzal együtt, hogy öröksége némely területén értelemszerűen tükröződik az európai befolyás. Mégis talán ez az egyetlen ország a világon, ahol a szikláknak lelke van, és tán még a könnyek is kövekből vannak – úgy, mint a Jón Leifs életéről forgatott, Hilmar Oddsson rendezte film címében (*Tár úr steini*, 1995). A kövek, a vulkánok, a gleccserek és Izland „pogány istenei” mindeztidáig hősiesen őrizték, védték maroknyi népüket, s alakították életét. Talán ezért is van, hogy Izland kultúrája és zenei világa is természeti környezete és istenei képét formázza. Nyugodt, szikár, hűvös, néha tán kemény mivolta mögött forrongás, izgatottság, harciasság, szenvedélyesség, és mindenek felett szabadság rejlik. Olyan, mint amilyennek Egill Skallagrímsson (910–990), az első izlandi költők egyike gondolta. Ezért is lehet ilyen az a kultúra, amit csakis Izland hagyományozhatott ránk.

Egill Skallagrímsson: Strófák

Vihar hatalmasan
vág a tengerárba,
harciasan úszik
a hab óriása,
fenn a fecske-honban
vészek ósvány rónak,
Gestill is meghódol
a hajó-rombolónak.

Emeljük fel kardunk,
a farkasfog-festőt.
Halak pusztulásakor
lesz sok híres tettünk.
Hajózzunk Lundba,
Mindnyájan siessünk,
hogy még napnyugta előtt
gúnydalt zönöghessünk.

Bár az ég elúzné
ezt a koronás főt,
Ódinn s minden isten
meglakoltatná őt,
Freyr és Njördr kergetné
a nép nyöszörítőjét,
keserves burkolni
szívbe bú-baj-felhőt.

(Weöres Sándor fordítása)

FORRÁSOK:

1. *Icelandic glaciers*, online elérés: https://notendur.hi.is/~oi/icelandic_glaciers.htm.
2. *Brief summary of Iceland's history*, online elérés: <http://prog.vub.ac.be/~cderoove/icehorsewiki/Iceland.html>.
3. *Izland történelme*, online elérés: <http://cograf.hu/tudastar/izland-tortenelme>.
4. *Arason, Jón*, online elérés: <http://www.newadvent.org/cathen/01678c.htm>.
5. *Essai sur le musique ancienne et moderne*, online elérés: <http://archive.org/stream/essaisurlamusique02labo#page/n7/mode/2up>.
6. *Icelandic folk music past and present*, Dr. Bjarki Sveinbjornson in Margaret and Richard Beck Lectures, University of Victoria, 23 March, 2009. Online elérés: http://web.uvic.ca/~becktrus/assets/presentations/Bjarki-Folk-Music-web/bjarki-folk-music_01.php.
7. *Iceland's Greatest Classical Composer, JÓN LEIFS (1899-1968) and other Icelanders of Note*, online elérés: <http://web2.uwindsor.ca/courses/cmllc/whitney/class.html>.
8. *A Pallas Nagylexikona, Edda*, online elérés: <http://mek.niif.hu/00000/00060/html/029/pc002989.html>.
9. Jón Leifs – szócikk a Grove Dictionary of Music and Musicians második kiadásában
10. *Tónlistarsaga Reykjavíkur*, online elérés: http://www.musik.is/Baldur/TsagaRvk/1800-1900/til1900_9.html.
11. *Edda, óészaki mitológiai és hősi énekek*, online elérés: <http://mek.oszk.hu/00300/00377/index.phtml>.
12. *Icelandic Musical Instruments*, online elérés: http://www.thegogglensdonothing.com/archives/2011/12/icelandic_musical_instruments.shtml.
13. Styrbjörn Bergelt, *Den tvåsträngade stråkharpans vandringsvägar En hypotes*, online elérés: <http://nyckelharpansforum.net/2004b/2strhasb.htm>.
14. Lajtha László, Dincser Oszkár, *A tekerő*, (A Néprajzi Múzeum Értesítője, 1939)
15. Avasi Béla, *A magyarországi tekerő hangkészlete*, (Néprajzi Értesítő, 1959)
16. Sárosi Bálint, *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*, Leipzig, 1967.
17. Egill Skallagrímsson, *Strófák*; in: Weöres Sándor, *Egybegyűjtött műfordítások 2*, Bp., Magvető, 1976, pp. 531–532.
18. Heinrich Gusztáv, *Az Edda eredete in Budapesti Szemle*, 73. kötet, 1893.